

«АЛАШ ТАҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК»

аймақтық ғылыми–практикалық конференция

материалдар жинағы

АТЫРАУ-2017

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДА САҚТАЛҒАН СҮЛТАН МҰРАСЫ

**Нуркеева Л. - аға ғылыми қызметкер,
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі**

XIX гасырдың соны және XX гасырдың бас кезеңі Қазак өлкесі мен қазақ халқы үшін түрлі саяси мәселелердің қүшешеюімен толы болды. Соның ішінде патша үкіметінің қазақ жерлерін «артық, бос» деп танып, оған Ресейдің еуропалық бөлігінен орыс шаруаларын қоныстандыру, жергілікті көшпелі халықтан шұрайлы жерлерді тартып алу үшін қабылданған қаулылар, қазақтардың шөллейтті аймаққа ығыстырылуы – ұлт-азаттық қозғалыстардың кезекті толқуларына әкелді.

«Тұңғыш заңгер», «Қазак халқының адвокаты» атына ие болған Бақытжан сұлтан Қаратайев өз елінің қамын жеген біртуар нар тұлға. Бақытжан Бисалыұлы Қаратайев 1860 жылы 10 мамырда Орал облысының Қаратөбе ауылында дүниеге келген. Дәuletжан сұлтанның ұлы болғанымен ежелгі қазақы дәстүр бойынша атасы Бисалы Қаратайев бауырына басқан, сол себепті сұлтан өзін ресми құжаттарда Бақытжан Бисалыұлы деп көрсетеді (Озғанбай, 2013,21-б). Қазіргі деректерде Бақытжан сұлтанның туған ауылы Орал (Батыс Қазақстан) облысы, Қаратөбе ауданына қарасты Ақбакай ауылы екенін анықтап көрсетеді [1]. Ол Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың тікелей ұрпағы, дәлірек Әбілқайыр хан > Нұралы хан > Қаратай хан > Бисалы сұлтан > Дәuletжан сұлтан > Бақытжан сұлтан. Жас сұлтан әуелі ауыл молдасынан сауат ашып, кейін Орынбор гимназиясын үздік бітірген (тарихшы В.К.Григорьев 1886 жылы бітірді деп көрсетеді) [2,20-б].

Алғырлығы мен білімге деген құштарлығынан сол 1885 жылы Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түсіп, оны 1890 жылы бетіне «ИСПУ.1890.Каратайев» деп аты жазылған алтын медальмен аяқтап шығады [3].

Бақытжан сұлтан Қаратайев 65 жасында өз қолымен Халықтық Әділет Комиссариатының анкетасына толтырған мәліметтер бар: «Орал губерниясы, Жамбейіт уезі, Жақсыбай болысының №3 ауылында дүниеге келген, мамандығы - заңгер, 1878 - 1886 жылдары Орынбор гимназиясын, 1890 жылы Санкт - Петербург университетінің заң факультетін бітірген, қандай партияға мүше болғаны - 1905 - 1914ж.ж. кадет, 1914-1917 ж.ж. РСДРП, 1917 жылы мамырынан большевиктер партиясына мүше (билет № 512441), 1907 жылы Мемлекеттік II Думаға депутат, Орал әскери казак үкіметінің нұсқауымен 15.04.1918-24.01.1919 ж.ж. Орал түрмесінде болғанын толтырған, 1917 жылдың мамыр айынан коммунистік партияға мүше» [4].

Империя астанасында оқып жүрген студент Қаратайев демократиялық бағыт ұстаған түрлі студенттік толқуларға қатысады, сол үшін де бірнеше рет ескерту алады. Университеттегі жетісулық Барлыбек Сыртанов, көкшетаулық Мәмбетәлі Сердалин, бөкейлік Бақтыгерей Құлманов, актөбелік Абдолла Теміровпен бірге бас қосып, жастарға қазақ тарихында ең алғашқы үйіткі болған «Жерлестер» үйымын құрады (тәуелсіздік аңсаған қазақ жастарынан бөлек кавказ, украин, сібір, поляқ, түркі жастарының топтасумен түрлі жерлестік жас үйімдар құрылған). Жоғары білімді заңгер санатында болған «Бақытжан Қаратайев юстиция министрлігінің қарауына кіргізіліп, департаменттік басқару сенатындағы екінші мекемесіне қызметке қалдырылды» деп 1891 жылы «Дала үәлаяты» газетінің №10 санында жарияланып қазақ жүртшылығын бір қуантса да бұратана елдің мүддесін қорғайтын білікті маман империялық үкіметке қажет болмады. Бақытжан Қаратаевтың өз елі – Қазақ жерінде бірде-бір маман заңгердің жоқтығына қарамай үкімет оны Кавказға – Грузияның Кутаиси қаласына тергеушілік қызметке тағайындаған. Жат жерге азаматын жалғыз жібермеу үшін сұлтанға демеу, пана болуға Гурьев уезінен 18 отбасы Кутаиси губерниясы Нева-Сеноки

уезіне еріп көшіп барады. Өзге тіл, бөтен салт - дәстүр ортасы әуелгі кезде оңай болмағанымен білімі мол, жан - жақты дарынды, білікті зангер-тергеуші Бақытжан Қаратеевты гүржі елі толығымен мойындап өз дәстүрлеріне сай сұлтанды құрметтей алды [5, 29,31 бб].

37 жасында туган өлкеге оралған сұлтан Қаратеев әуелі Орынборда тергеуші, 1897 жылдан бастап Оралда, Жымпітыда қорғаушы қызметінде болады, отаршылдық кебінен өз халқын азат етуді, патша үкіметін әшкерелеуге кірісken қазақ зиялышарымен бірігіп 1905 жылы жазда Торғай және Орал қазақтарының петициясын орталық билік органдарына жолдаған. Онда жер - су мәселесіне қойылатын талаптардың басы - қасында Бақытжан Қаратеев болды. Ал көтерілген мәселелер мынадай еді:

- қазақ жерінде бұл күнге дейін қала салып алып, бейбіт өмір сүріп келе жатқан орыстар отыра берсін, олар алған жерге талабымыз жоқ. Бірақ қалған жеріміз мәңгі ұрпақ мұрасы ретінде басқа ешкімді ортақтастырмай, қазақ халқының өз пайдасына берілсін. Сондай-ақ, бұл жерді қазақ халқы императрица Анна Иоановнаның грамотасына сәйкес ықтиярлы, тығыздық көрмей пайдалансын;
- мұнан былай қазақ жерінен орыс шаруаларына жер кесімді бөліп берілмесін және қазақ жерінен переселен участекелері бұдан былай ашылмасын;
- Дала Ережесінің 119 - 136, яғни осы он жеті баптың барлығы негізсіз деп танылыш, күші жойылсын;
- қазақ халқының қолына жер мәңгілік өзіндікі деген құжат берілсін.

Бақытжан Қаратеев бастаған қазақ делегациясы петицияны тиісті орындарға тапсырган соң Санкт-Петербургдағы II Николай патшаның қабылдаудың болады, үкіметтің переселен (коныс аударту) саясатымен жүргізіліп жаткан реформасының қазақтарға зиянды іс-шара екенін ауызша жеткізеді. Бұған генерал Ғұбайдолла Жәнгіров көп көмегін тигізген [6,33-34,43бб].

1905 жыл шілдедегі патша қабылдаудың оң нәтиже шықпады, қазақ тобы сол уақытта империяда қалыптасып күшінде күштілдік солшыл қозғалыстарға бой ұсынады, ұйымын құп көреді [7], сөйтіп 1905 жылы Орал қаласында Қазақстанның бес облысының өкілдері қатысқан съезде Э.Бекейханов, Ж.Сейдалин, М.Дулатов, Б.Қаратеев, Б.Сыртанов делегат болды. Съезде «Қазақ конституциялық - демократиялық партиясын» құру мәселесі қаралып, жыл сонында Оралдағы құрылтайда қабылданған партия бағдарламасын қазақ зангері Бақытжан Қаратеев дайындаған [8,36-б]. Отаршыл үкіметтің озырылды саясаты қазақ жері мен халқын әбден титықтатқан кезде қазақ саяси элитасы оппозициялық күшке айналуы зандалық деп білемін.

Қазақ кадеттерінің бағдарламасында қазақ жері бүтіндей сол елдің менишігі деп жарияланатын заң қабылдауға қол жеткізу, ішкі Ресейден көшіп келушілер легін тежеу, олардың қазақтың шұрайлы жер - суын тартып алууды токтату, қазақ жұмысшыларының мұддесін қоргайтын зандар шығару, қазақ балалары үшін мектеп, медресе, университеттер ашу т.б талап - тілектер болды [9], одан бұрын 1897 жылы қазақ балаларының білім алуы үшін Орынборлық реалды училищеге арнағы стипендиялық кор күруға ат салысады (10, 296-б).

Елдегі талан - тараж ахуалдарын көріп отырған Бақытжан Қаратеев патша үкіметінен қазақтың көрген зәбір, қорлық - мұнын баспасөз бетіне жариялад мемлекет және Ресей халықтарының назарын аудартуды көздейді, 1907 жылы ақпан айында «Орал» газетінде (1907 жылы қаңтардан бастап жарық көрген большевиктік газет) «Руссия халқына ашық хат» пен «Оренбургский край» газетінде «Орыс азаматтарына» деп аталған үндеу-мақалаларын жариялады [11], онда «Руссия граждандары! Біз, қазақтар, үкіметтен көп қорлық көрдік, үкімет біздің жерімізге Руссия ішіндегі крестьяндарды көшіріп талауда... Бұл үшін бізге зорлық болған секілді бүтін Руссия халықтарына бек заарлы деп өтініп қарадық. Біздің ықтиярмызыға үкімет бір де ілтифат етпеді. Үкімет біздің надандық пен біздің оқымағандығымызды пайдаланып, біздің бүтін облыстардағы жақсы жерлерімізді талап алып,

көшіп келген адамдарға беріп тұр. Бізге құмнан һәм шағыр, өрім өсетін жерлерден басқа бір нәрсе де қалмады» [12, 38-39 б.б].

Сол замандағы бұқаралық ақпарат құралдарының тиімді тетігі – газет, журналдар еді, 1907-1916 жылдары ағартушылық жұмыспен айналысқан Бақытжан Қаратаев «Қазақстан» газеті мен «Айқап» журналын шығаруға көмектеседі [13], яғни бүгінгі «Егемен Қазақстан» газетінің бастауы болған «Қазақстан» газетін Ф.Қарааш, Ш.Бекеев және Е.Бұйринмен бірге қолға алған, И.Жаманшалов және Рамьевпен бірге Санкт-Петербургда қазақ тілінде «Алаш» газетін шығаруға кіріскеңімен газеттің жарық көруіне жол берілмеді [14].

1908 жылы Бақытжан Қаратаев Елжан Оразов және Серәлі Лапинмен бірге казақтарды жерге орналастыру туралы заң жобасын жасап шығарады. Бұнда әуелі қазақтарды мал және егін шаруашылығына қолайлы жерге орналастырып, содан артып қалған жер болса ғана көшіп келушілерді орналастыру және жерге орналастыру жұмысын жүзеге асыратын облыстық, уездік комиссия құрамына казақтардан өкілдерді кіргізу мәселелері қойылды [15,40-б].

Алайда, қазақ халқының көшпелі шаруашылықты ұстанатының ескерместен Столыпин аграрлы реформасы нәтижесінде «бос жатқан жерлер» переселен-қарашекпенділерге аяусыз үлестірілді, 1906-1912 жылдары П.Скрыплев пен П.Румянцев бастаған статистикалық экспедициялар ақыры қазақ жерлерінің тартып алуына әкелді, помещиктер мен кулактардың жерге иелігі өсіп 1913 жылы «Сібірдегі, Дала өлкесіндегі және Түркістандағы қазыналық участеклерді жалға беру туралы уақытша ереже» бекітілген соң генерал Яснов, полковники Козлов пен Семенов, помещик Потоцкий, Варун-Секрет, көпестер Заболотников, Сорокин, Остроухов т.б десятинасына 10-25 тын төлеп, ауқымды қазақ жерлерін 36 жылға жалға алған. Переселен саясаты нәтижесінде патша үкіметі Қазақстанда өзіне жаңа сүйеніш – отарлаушы кулактар арқылы сенімді тірек тапқан еді [16,46-б].

Жүргізіліп отырған саясаттың астарында қазақ халқын өз жері, мал-мұлкінен айырып, өз елінде халық азшылығына айналдыру жатқаның білген ұлт зиялыштары өз бастарына төнген қауіп-қатерді елемей соңына дейін құресуге бел буады. 1905 жылдың желтоқсанында патшаның екі манифестінің негізінде құрылған I Мемлекеттік Думаға үлкен айтыс-тартыспен «бұратана халықтан» депутат сайлауга мүмкіндік алған қазақ зиялыштары ішінен кейін 1907 жылы қаңтар-ақпан айларында II Мемлекеттік Думаға Орал облысынан Бақытжан Қаратаев, Ақмола облысынан Шәймерден Қосшығұлов, Торғай облысынан Ахмет Бірімжанов, Семей облысынан Темірғали Нұрекенов, Сырдария облысынан Тілеулі Алдабергенов, Астрахань губерниясынан Бақтыгерей Құлманов – мұсылмандар фракциясына, Жетісу облысынан Мұхамеджан Тынышпаев – кадет фракциясына тіркеліп депутат бол сыйлады. Олар Дума мінбесінен патша үкіметінің отаршыл және аграрлы саясатының өктемдігін ашып айтты. 1907 жылғы «Айқап» журналының №11 санында «Қазақ жері хакында» деген макалада сол жылдың наурыз айында II Мемлекеттік Думаның депутаттары Қаратаев, Бірімжанов, Қосшығұлов һәм Нұрекенов бас министр Столыпинмен, жер министрі дәрежесіндегі кінәз Васильчиковқа жолығып жер мұқтажын айтады, соның ішінде депутат Қаратаев «Қарашекпенділерді переселениеден тоқтату керек, Азиатск облыстарындағы қазақ жерлерін өлшеп, жақсысы қанша, жаманы қанша екенін білу керек, одан соң артық жерлер болса, переселение пайдасына шығару керек. Жаман жерлерін ешкім қызғанбайды» [17 деген талабына Васильчиков «ХХ ғасырда қазақтардың (киргиздардың) көшпелі өмір салтын тоқтату керек. Сол үшін де жаңа қоныстанушылар керек - ак» [18,47-б] деп қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына менсінбеушілік таныта жауап берген болатын. Алайда депутат Бақытжан Қаратаев қазақ жері мен қазақ халқының мәселесін Дума мен баршаға айттып, үкімет саясатын қатты сынға алды, бұған оның 1907 жылы 16 мамырда II Мемлекеттік Дума (сессия II, отырыс 39) мінбесінен сөйлеген сөзі куә. Мәтіннің орысша нұсқасын (түпнұсқаға жақын) 1992 жылы жарық көрген республикалық «Мұрагер» журналының №2 санында тарихшы В.К.Григорьевтің мақаласынан [19,18-19 бб] окуға болады. Ел муддесі үшін қазақ

зиялышының бар өмір жолы талай киын-қыстауда өтті, бірақ өз халқының империялық кемсітушілік пен құқыктарының аяқасты болуымен күрес жүргізген нағыз саяси топ еді.

Қазак халқының тұнғыш зангері Бақытжан Қаратаевтың еңбектері кейінгі үрпакқа қалдырыған мол мұра болды, өзі көріп және өзіне қатысты оқиғаларды бірнеше жылда жазып шыққан «Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов», «Из истории Алаш-Орды», «К истории революционного движения в Уральской губернии», «Первый полководец казахских частей – А.Джангельдин», «Взятие города Уральска», «Гибель Чапаева» еңбектері қалды. 1919 жылы 11 қыркүйекте құрылған Орал мен Бекей қазақтарының ревкомын баскарған Бақытжан Қаратаев «Қазақ халқының қайраткерлеріне», «Құрметті карттарға», «Керей руының ұлдарына» деген үндеулер жариялады, Кенес өкіметі туралы шындықты баяндайды [20]. Отбасылық жағдайына келсек: сұлтанның бірінші әйелі – Әбуханиф Құнтөрекзы Сейдалина, одан Фаббас (1893ж туған), Шәміл (1899 жылы туған), Мұрат деген ұлдары мен София атты қызы болған. Бәйбішесі қайтыс болғаннан кейін сұлтан екінші рет Рахила Ақшақызына үйленіп одан Зейнеп деген қызы болған. Үшінші әйелі Саржан Байманқызынан балалары болмаған[21,141-14266].

Қазак халқы үшін туған тұнғыш зангер сұлтан Бақытжан Қаратаев ұзақ дерттен соң 1934 жылы 26 тамыз күні Ақтөбе қаласында дүниеден озды, бейіті ескі қазақ - орыс корымында. Тек актөбеліктердің ғана емес, құллі қазақтың есінде мәңгі қалған Бақытжан Қаратаевтың есіміне Ақтөбе облыстық атқару комитетінің 20.01.1967 жылғы №16-2 шешімімен көшे берілді [22].

Сұлтанның өзі мен үрпактарынан сыр шертетін біршама ескерткіш-жәдігерлер, фото, күжаттық деректер Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы тұр: 1) қолданыста болған тұкті кілем (Кутаиси қаласында тұрғанда ұстаған, ГКП-332, өлшемі: 125x200см); 2) XIX ғасырға тән фарфор тәрелкелер (корда № 16413/1, 16413/2 тіркелген); 3) сабы ұзын ожау (№ 16415, өлшемі:10x25 см); 4) фарфор бокал (№ 16226, XIX ғасыр, түбінде Москва қаласының гербі бар); 5) қасық (№ 16416, өлшемі: 22x55 см); 6) бес сақиналы білезік; 7) Бақытжан Қаратаевтың 1886-1890 жылдардағы студент кезіндегі суреті; 8) Қаратаевтар және грузин князінің отбасыларымен бірге 1890 жылды Кутаиси қаласында түсірілген сурет; 9) Бақытжан Қаратаевтың 1890 жылды Императорлық Санкт-Петербург университетін бітіргендеге алған алтын медаль суреті; 10) Бақытжан Қаратаев және зайыбы Әбуханиф Сейдалина - Қаратаева 1890 жылды Грузияда түскен тұпнұсқа суреті және де Қаратаев әулетінің үрпактары қолданған мақпал переде де өз орнын музейден тапқан. Музей қорында сақталған сұлтаннан қалған мұра болашақта толық зерттеліп, өскелен үрпакқа ұлкен өнеге болады деп сенемін. Өз халқы мен елінің тәуелсіздігі, жарқын өмірі үшін ақылын, ерік-жігерін аямай бар ғұмырын сарп еткен тұнғыш зангер Бақытжан сұлтан Қаратаевтың есімі әрбір қазақтың есінде мәңгі сақталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 https://kk.wikipedia.org/wiki/Бақытжан_Бейсәліұлы_Қаратаев
- 2 Григорьев В. Его не услышали // «Мұрагер», №2. – А.; 1992, 20-б
- 3 <http://www.studfiles.ru/preview/3535393/>
- 4 <http://muragat.aktobe.gov.kz/kk/node/3421>
- 5 Озғанбай Ә, Құрманбеков Б. Қайраткер Қаратаев. – А.; 2013. 5,29,31 бб.
- 6 сонда. 33-34,43 бб.
- 7 <http://el.kz/m/articles/view/> Бақытжан Қаратаев
- 8 Озғанбай Ә, Құрманбеков Б. Қайраткер Қаратаев. – А.; 2013. 8,36-бб.
- 9 <http://el.kz/m/articles/view/> Бақытжан Қаратаев
- 10 История Актюбинской области (отв.ред.Бисембаев А.А). - Актобе.; 2006, 296-б

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, АРХИВТЕР ЖӘНЕ ҚҰЖАТТАМА БАСҚАРМАСЫ
ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ
Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨҢІРЛІК МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ОРЫНБОР МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**Алаш қозғалысының 100 жылдығына арналған
«АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ: ТАРИХЫ, ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ
ЖАҢА ІЗДЕҢІСТЕР»
тақырыбындағы республикалық
ғылыми-теориялық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Республиканской научно-теоретической конференции
«ДВИЖЕНИЕ АЛАШ: ИСТОРИЯ, ИССЛЕДОВАНИЯ,
И НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ»
посвященная 100-летию движения «Алаш»**

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ КОРЫНДА САҚТАЛҒАН СҮЛТАН МҰРАСЫ

Л.С.Нуркеева

*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Табигат және экологияны ғылыми-зерттеу
бөлімінің ага ғылыми қызметкері*

XIX ғасырдың соны және XX ғасырдың бас кезеңі Қазақ өлкесі мен қазақ халқы үшін түрлі саяси мәселелердің қүшеюімен толы болды. Соның ішінде патша үкіметінің қазақ жерлерін «артық, бос» деп танып, оған Ресейдің еуропалық бөлігінен орыс шаруаларын қоныстандыру, жергілікті көшпелі халықтан шұрайлы жерлерді тартып алу үшін қабылданған қаулылар, қазактардың шөллейтті аймаққа ығыстырылуы – ұлт-азаттық қозғалыстардың мезекті толқуларына әкелді.

«Тұнғыш зангер», «Қазақ халқының адвокаты» атына ие болған Бақытжан сұлтан Қаратайев өз елінің қамын жеген біртуар нар тұлға. Бақытжан Бисалыұлы Қаратайев 1860 жылы 10-мамырда Орал облысының Қаратөбе ауылында дүниеге келген. Дәuletжан сұлтанның ұлы болғанымен ежелгі қазакы дәстүр бойынша атасы Бисалы Қаратайев бауырына басқан, сол себепті сұлтан өзін ресми құжаттарда Бақытжан Бисалыұлы деп көрсетеді (Озғанбай, 2013,21-б). Қазіргі деректерде Бақытжан сұлтанның туған ауылы Орал облысы, Қаратөбе ауданына қарасты Ақбақай ауылы екенің анықтап көрсетеді [1]. Ол Кіші жудін ханы Әбілқайырдың тікелей ұрпағы, дәлірек Әбілқайыр хан > Нұралы хан > Қаратай хан > Бисалы сұлтан > Дәuletжан сұлтан > Бақытжан сұлтан. Жас сұлтан әуелі ауыл молдасынан сауат ашып, кейін Орынбор гимназиясын үздік бітірген (тарихшы В.К. Григорьев 1886ж. бітірді деп көрсетеді) [2,20-б]. Алғырылғы мен білімге деген құштарлығынан сол 1885 жылы Императорлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түсіп, оны 1890 жылы бетіне «ИСПУ.1890.Қаратайев» деп аты жазылған алтын медальмен аяқтап шығады [3]. Бақытжан сұлтан Қаратайев 65 жасында өз қолымен Халықтық Әділет Комиссариатының анкетасына толтырған мәліметтер бар: «Орал губерниясы, Жамбейіт уезі, Жақсыбай болысының №3 ауылында дүниеге келген, мамандығы-зангер, 1878-1886 жылдары Орынбор гимназиясын, 1890 жылы Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітірген, қандай партияға мүше болғаны – 1905-1914жж. кадет, 1914-1917жж. РСДРП, 1917 жылы мамырынан большевиктер партиясына мүше (билет № 512441), 1907 жылы Мемлекеттік II Думаға депутат, Орал әскери казак үкіметінің нұсқауымен 15.04.1918-24.01.1919 жж. Орал түрмесінде болғанын толтырған, 1917 жылдың мамыр айынан коммунистік партияға мүше» [4]. Империя астанасында оқып жүрген студент Қаратайев демократиялық бағыт ұстаған түрлі студенттік толқуларға қатысады, сол үшін де бірнеше рет ескерту алады.

Университеттегі жетісулық Барлыбек Сыртанов, кокшетаулық Мамбетай Сердалин, бекейлік Бакытшерей Күлманов, актобелік Абдолла Темировин бірге бас қосып, жастарға қазақ тарихында ең алғашқы үйткөм болған «Жерлерестер» үйімін кұрады (тауелсіздік аңасаған қазақ жастарынан болған кавказ, украян, сібір, поляк, түрк жастарының тоғтасумен түрлі жерлеетін жас үйімдердің күршілган). Жағары білімді заңгер санатында болған «Бакытжан» Карапас жоғары міністрилгінің қаруаудың кіргізіліп, департаменттік басқору сенатындағы екінші мекемесіне қызыметке калдырылды. Деп 1891 жылы «Дала уолаяты» газетінің №10 санында жарияланып қазақ жүртшыларының бір күнінде да бұратана слайд мүддесін коргайтын білікті маман империялық үкіметке қажет болмады. Бакытжан Карапасевтың оз елі – Қазақ жеріндегі бірде бір маман заңгердің жоқтығына қаралмай үкімет оны Кавказға – Грузияның Кутаиси каласына тергеуілшік қызыметке тағайындалған. Жат жерге азаматтың жалпы жібермеу шілін сұлтандыра демеу, пана болуға Гурьев уездінен 18 отбасы Кутаиси губерниясы Нева-Сеноки уезінен еріп көшіп барады. Әзге тіл, бетен салт-дастүр орталық засулі кезде онай болмaganымен білімі мола, жан-жасты ларданы, білікті заңгер-тергеуші Бакытжан Карапасевтың гүржі елі толығымен мойындағы өз дастурлеріне сай сұлтандық құрметтей алды [5, 29.31 бб]. 37 жасында тұған олкеге оралған сұлттан Карапасев өзелі Орынборда тергеуші, 1897 жылдан бастан Оралда, Жымынтыда қорғашы қызыметінде болады, отаршылдық кебінен оз қалыңын азат етуді, патша үкіметтің әшкереңсуге кіріскең қазақ зияндарымен біргін 1905 жылы жаzlа Торғай және Орал қазактарының петициясын орталық билік органдарына жолдатған. Онда жер-су мәселеісін койылатын таланттардың бас-қасында Бакытжан Карапасев болды. Ал көтерілген мәселелер мынадай еді:

- қазақ жерінде бұл күнгө дейін кала салын алғып, бейбіт өмір сүріп келе жатқан орыстар отыра берсін, олар алған жерге талабымыз жок. Бірақ калған жеріміз мәнін ұріяқ мұрасы ретінде басқа ешкімді ортақтастырымай, қазақ халқының оз пайдастына берілсін. Соңдай-ақ, бұл жерді қазақ халқы императорница Аниа Иоанновның грамотасына сәйкес ықтиярлы, тығыздық көрмей пайдаланып;
- мұнан былай қазақ жерінен орыс шаруаларына жер кесімді боліп берілмесін және қазақ жерінен переселен участкелері будан былай ашылмасын;
- Дағы Ережесінің 119-136, яғни осы он жеті баптың барлығы негізіз дәв таылдып, күші жойылсын;
- қазақ халқының колыма жер мәңгілік озіндікі деген күржат берілсін.

Бакытжан Карапасев бастан қазақ делегациясы петицияны тиісті орындарға тапсырған соң Санкт-Петербургдағы II Николай патшаның қабылдауында болады, үкіметтің переселен (коныс аударту) саясатымен жүргізіліп жатқан реформасының қазақтарға зиянды іс-шара екенин ауызша жеткізеді. Бұған генерал Ғұбайдолла Жәңғіров көп көмегін тигізген [6,33-34,4366]. 1905 жыл шілдедегі патша қабылдауынан он нәтижесе шыкынды, қазақ тобы сол уақытта империяда қалыптасып күштегін солының қозғалыстарға

бой үсіннаны, үйімін күп көреді [7], сойтіл 1905 жылы Орал қаласында Қазақстаның бес облысының оқілдері қатысаны съезде Ө.Бекейханов, Ж.Сейдалин, М.Дулитов, Б.Каратаев, Б.Сыртанов делегат болды. Съезде «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» күру мәселесі қаралып, жыл соңында Оралдағы құрылтайды қабылданған партия бағдарламасын қазақ заңгері Бакытжан Карапас жайындаған [8,36-6]. Отаршыл үкіметтің озбұрылдық саясаты қазақ жері мен қалыңын обден титъястапқан кезде қазақ саяси элитасы оппозициялық құншылдық айналуы заңдылық деп білемін.

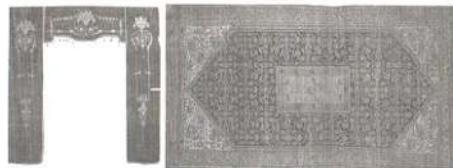
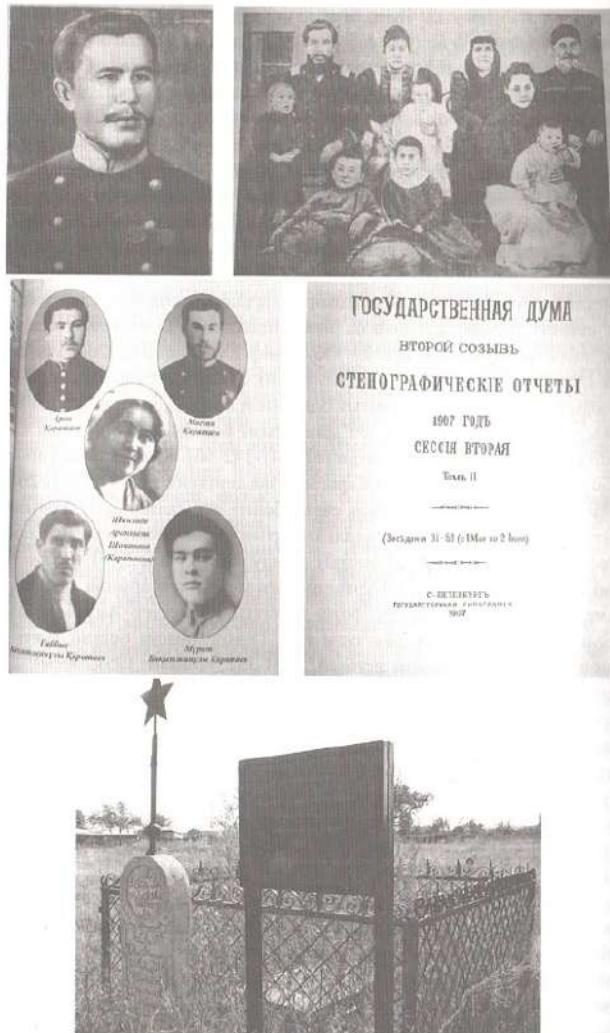
Қазақ кадеттердің бағдарламасында қазақ жері бүтіндес сол елдін мешінің деп жарияланатын заң қабылдауға қол жеткізу, ішкі Ресейден кошіп қалушілдер легін төзеку, олардың қазақтың шұрайның жер-суын тартып алады тоқтату, қазақ жұмысшыларының мүддесін коргайтын заңдар шыгару, қазақ балаларға шілін мектеп, медресе, университеттер аның т.б талап-тілектер болды [9], одан бүрін 1897 жылы қазақ балаларының білім алуы шілін Орынборлық реалды үчилищеге арнайы стипендиялық кор күргүзуге ат салысады (10, 296-б). Едегі талап-тараға ахуалдарын коріп отырғын Бакытжан Карапас патша үкіметтің қазақтың көрген забір, корлық-мұның бағасаңсез бетіне жариялан мемлекет және Ресей халықтарының наразыны аудартуды қөздейді. 1907 жылы әкін айына «Орал» газетінде (1907ж қантардан бастан жарық көрген большевиктік газет) «Русия халқына ашық лаг» иен «Оренбургский край» газетінде «Орыс азаматтарына» деп аталған үлдеу-макалаларын жариялады [11], онда «Русия граждандары! Біз, қазактар, үкіметтен көп корлық кордік, үкімет біздің жерімізге Русия шіліндегі крестияндарды кошіріп талауда... Бұл шілін білге зорлық болған секілді бүтін Русия халықтарына бек зарарлы деп отиши қарадык. Біздің ықтіярымызға үкімет бір де іштіғат етпей. Үкімет біздің нақандықиңиң иен біздің оқынамағандығымызның пайдаланыны, біздің бүтін облыстардағы жақын жерлерімізді талап алышы, кошіп келген адамдарға беріп түр. Бізге күмнен һом шығыр, орім есстін жерлерден баека бір нарең де қалысады» [12, 38-3966]. Сол замандағы бұжаралық ақпарат құралдарының тімді тетігі – газет, журналдар еді, 1907-1916 жән ағартушылық жұмыспен айналысқан Бакытжан Карапасев «Қазақстан» газеті мен «Айдан» журналының шыгаруға көмектеседі [13], яғни бүтінгі «Егemen Қазақстан» газетінің бастануы болған «Қазақстан» газетін Г.Караш, Ш.Бекесен және Е.Бұйрінмен бірге көңгі азати, И.Жаманшалов және Рымбекен бірге Санкт-Петербургда қазақ тілінде «Алаша» газетін шыгаруға кірісінмен газеттің жарық коруіне жол берілмегі [14]. 1908 жылы Бакытжан Карапасев Елжан Оразов және Сералі Лапинмен бірге қазақтарды жерге орналастыру туралы заң жобасын жасал шыгаралды. Бұнда озелі қазақтарды мал және егін шаруашылығына қолайлы жерге орналастырып, солдан артып калған жер болсаға кошіп келушілерді орналастыру және жерге орналастыру жұмысын жүзеге асыратын облыстық, үездік комиссия құрамына қазақтардан оқілдерді кіргізу мәселелері койылды [15,40-6]. Алайда, қазақ халқының кошиселі шаруашылықты үстіншілікін

ескермесстен Столыпин аграрлы реформасы нәтижесінде «бос жатқан жерлер» переселен-қарашектенілдерге аяусыз үlestірілді, 1906-1912жж. П.Скрыпин иен П.Румянцев бастаган статистикалық экспедициялар ақыры қазак жерлерінің тартып алуына скелді, помесниктер мен кулактардың жерге иелі оғис 1913 жылы «Сібірдегі, Дала өлкесіндегі және Туркестандагы қазыналық участекелерді жалға беру туралы уақытын ереже» бекітілген соң генерал Яснов, полковниктер Козлов иен Семенов, помешик Потоцкий, Варун-Секрет, консистер Заболотников, Сорокин, Остроухов т.б десятинасына 10-25 тиын төлең, ауқымды қазак жерлерін 36 жылға жалға алған. Переселен саясаты нәтижесінде патша үкіметі Қазақстанда озіне жаңа сүйеніш – отарлаушы үрнек арқылы сенимді тірек тапкан еді [16,46-б].

Жүргізіліп отырған саясаттың астарында қазак халқын өз жері, мал-мұлкінен айырып, өз елінде халық азшылығына айналдыру жатқанын болған үлтзиялары ез баstryна тенген кайи-катерді слемей сонына дейін күресуге бел буады. 1905 жылдан желтоқсанында патшаның екі манифестиң негізінде құрылған I Мемлекеттік Думаға үлкен айттыс-тартыспен «братана халықтар» депутат сайлауға мүмкіндік алған қазак зиялыштары ішінен кейін 1907 жылы қантар-ақпан айларында II Мемлекеттік Думаға Орал облысынан Бақытжан Карагаев, Ақмола облысынан Шәймерден Қосшыңғолов, Торғай облысынан Ахмет Бірімжанов, Семей облысынан Теміргали Нұрекенов, Сырдария облысынан Тілеулі Алдабергенов, Астрахань губернисынан Бақтыгерей Құлманов – мұсылмандар фракциясына, Жетісу облысынан Мұхамеджан Тынышпаев – кадет фракциясына тіркеліп депутат бол сыйланады. Олар Дума мінбесінен патша үкіметінің отаршыл және аграрлы саясатының оқтемдігін ашып айтты. 1907 жылғы «Айқап» журналының №11 санында «Қазак жер хакында» деген макалада сол жылдың наурыз айында II Мемлекеттік Думаңын депутаттары Карагаев, Бірімжанов, Қосшыңғолов һәм Нұрекенов бас министр Столыпинмен, жер министрі дарежесіндегі кінез Васильчиковка жолының жер мұктахын айтады, соның ішінде депутат Карагаев «Қарашекпендерді переселениеден тоқтату керек. Азиатск облыстарындағы қазак жерлерін өлшеп, жақсысы қанша, жаманы қанша скенин билу керек, одан соң артық жерлер болса, переселение пайдасына шығару керек. Жаман жерлерін ешкім қызяңбайды» [17] деген талабына Васильчиков «ХХ ғасырда қазактардың (киргиздардың) коштеп омір салтын тоқтату керек. Соң үшін де жаңа коньстантушилар керек» ау» [18, 47-б] дег қазак халқының дәстүрлі шаруашылығына мәнсінбейшілік таныта жауап берген болатын. Алайда депутат Бақытжан Карагаев қазак жері мен қазак халқының мәселесін Дума мен барнаға айтты, үкімет саясатын қатты сынға алды, бұган оның 1907 жылы 16 мамырда II Мемлекеттік Дума (сессия II, отырыс 39) мінбесінен сейлекен сөзі күз. Мәтінін орысша нұсқасын (түпнұсқа жақын) 1992 жылы жарық көрген республикалық «Мұрагер» журналының №2 санында тарихшы В.К. Григорьевтің мақаласынан [19, 18-19-бб] окуга болады. Ел мұлдесі үшін қазак зиялышарының бар омір жолы

талаі киын-қыстауда өтті, бірақ өз халқының империялық кемесітүшілік пен құқыктарының аяқтасы болуымын күрестің нағыз саяси топ еди.

Қазак халқының тұғызынан заңгер Бақытжан Карагаевтың еңбектері кейінгі үрнеккә қалдырыған мол мұра болды, озді көрін және озіне катысты оқигаларды бірнеше жылда жазып шыққан «Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов», «Из истории Алаш-Орды», «К истории революционного движения в Уральской губернии», «Первый полководец казахских частей – А.Джангельдин», «Взятие города Уральска», «Гибель Чапаева» еңбектері қалды. 1919 жылы 11 қыркүйекте құрылған Орал мен Бекей қазактарының ревкомын басқарған Бақытжан Карагаев «Қазак халқының кайраткерлеріне», «Құрметті карттарға», «Керей руының ұшарына» деген үндесулар жариялад, Конгрес екіметі туралы шындықты баяндауды [20]. Отбасылық жағдайына келесек: сұлтаның бірінші әйелі – Әбұханиф Қүнтөреккызы Сейдалина, одан Габбас (1893ж. тұған), Шәміл (1899ж. тұған). Әмбет деген ұлдары мен София атты қызы болған. Бейібшесінен кейтіс болғаннан кейін сұлтан екінші рет Раҳила Ақшакызына үйленіп одан Зейнеп деген қызы болған. Үшінші әйелі Саржан Байманкызынан балалары болмадан [21, 141-142-бб]. Қазақ халқы үшін тұган түңшызандегі сұлтан Бақытжан Карагаев ұзақ деріттен соң 1934 жылы 26 тамыз күні Ақтобе қаласында дүниеден озды, бейіті ескі қазак-орыс корымында. Тек актобеліктердің ғана смес, құллі қазактың есіндегі мәңгі қалған Бақытжан Карагаевтың есіміне Ақтобе облыстық атқару комитетінің 20.01.1967ж. №16-2 шешімімен көші берілді [22]. Сұлтаның езі мен ұрнектарынан сыр шарттей бірнама ескерткіш-жәдігерлер, фото, құжаттық деректер Ақтобе облыстық тарихи-олектапу музейіндегі сакталуы түр: 1) қолданыста болған түкті кілем (Кутаиси қаласында тұрғанда ұстаган, ГКП-332, олшемі: 125x200см); 2) XIX ғасырға тән фарфор төреклесер (корда № 16413/1, 16413/2 тіркелген); 3) сабы үзын ожай (№ 16415, олшемі: 10x25 см); 4) фарфор бокал (№ 16226, XIX ғасыр, түбіндегі Москва қаласының гербі бар); 5) қасык (№ 16416, олшемі: 22x55 см); 6) беc сакиналы білесік; 7) Бақытжан Карагаевтың 1886-1890жж студент кезіндегі суреті; 8) Карагаевтар және грузин князінің отбасыларының бірге 1890 жылы Кутаиси қаласында түсірілген сурет; 9) Бақытжан Карагаевтың 1890 жылы Императорлық Санкт-Петербург университетін бітіргендегі алған алтын медаль суреті; 10) Бақытжан Карагаев және зайбыбы Әбұханиф Сейдалина-Карагаева 1890 жылы Грузияда тұксен тұппиңсек суреті. Және де Карагаев зулеттінің үрнектары қолданған макпал перде де өз орнын музейден тапкан. Музей корында сакталған сұлтаннан қалған мұра болашакта толық зерттеліп, осколен үрнеккә үлкен өнеге болады деп сенемін. Өз халқы мен елінің тәуелсіздігі, жаңарын өмірі үшін ақылын, ерік-жігерін аямай бар ғұмырын сары еткен тұғызын заңгер Бақытжан сұлтан Карагаевтың есімі әрбір қазактың есіндегі мәңгі сакталуы тиіс.

Суреттер тізімі:

- 1-сурет: Студент Бақытжан Карапасев. 1886-1890жж.
- 2-сурет: Бақытжан Карапасев және грузин князі отбасыларымен.
- 3-сурет: Қазақ тарихында қалған Карапастар.
- 4-сурет: II Мемлекеттік Дума отырысының стенографиялық есебі. 1907 жыл 1 мамыр-21 маусым аралығы.
- 5-сурет: Бақытжан Карапастың бейті (казіргі уақыт) 26.08.2016.
- 6-сурет: Тұкті кілем (музей коры)
- 7-сурет: Макпап перде (музей коры)

Әдебиеттер тізімі:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/Бақытжан_Бейсаліұлы_Карапасев
2. Григорьев В. Его не успелили // «Мұрагер», № 2. – А.; 1992, 20-б
3. <http://www.studfiles.ru/preview/3535393/>
4. <http://muragat.aktobe.gov.kz/kk/node/3421>
5. Озғанбай О., Құрманбеков Б. Қайраткер Карапасев. – А.; 2013. 5,29,31 66.
6. сонда. 33-34,43 бб.
7. http://el.kz/m/articles/view/Бақытжан_Карапасев
8. Озғанбай О., Құрманбеков Б. Қайраткер Карапасев. – А.; 2013. 8,36-66.
9. http://el.kz/m/articles/view/Бақытжан_Карапасев
10. История Актауской области (отв.ред.Бисембаев А.А). - Актау.; 2006, 296-б
11. http://el.kz/m/articles/view/Бақытжан_Карапасев
12. Озғанбай О., Құрманбеков Б. Қайраткер Карапасев. – А.; 2013, 38-39 66.
13. https://kk.wikipedia.org/wiki/Бақытжан_Бейсаліұлы_Карапасев
14. <http://temakosan.net/load/>
15. Озғанбай О., Құрманбеков Б. Қайраткер Карапасев. – А.; 2013, 40-б.
16. сонда. 46-б.
17. old.abai.kz
18. Озғанбай О., Құрманбеков Б. Қайраткер Карапасев. – А.; 2013, 47-б.
19. Карапасев Б.Б. Речь на II сессии Государственной Думы второго созыва // «Мұрагер», № 2. – А.; 1992. 17,18-19 66.
20. <http://alashainasy.kz/tul/28069>
21. Озғанбай О., Құрманбеков Б. Қайраткер Карапасев. – А.; 2013, 141-142 66.
22. <http://muragat.aktobe.gov.kz/kk/node/3421>.